

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 •Yıl/Year: 4 • Sonbahar / Autumn: 2021 •Sayı / Issue: 8

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 – Sayı | Issue: 8 – 2021 Ekim | 2021 October

**MEYYÂFÂRİKÎN'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİ VE MÜSLİM-
GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA SİLVAN KELDÂNİ KİLİSESİ İNŞA
ÖRNEĞİ**

Mayyâfâriqîn's Islamization Process and the Example of Silvan Chaldean Church's
Construction In the Context of Muslim-Non-Muslim Relations

Ömer AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim
Dalı,

Sivas, Türkiye

Dr., Cumhuriyet University, Faculty of Literature, Department of History, Department of Medieval History,

Sivas/Turkey

omeraktas6154@hotmail.com.tr

ORCID ID: 0000-0003-4762-9474

DOI: 10.53336/rumeli.980745

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 09 Ağustos 2021 / 09 August 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Ekim 2021 / 02 October 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 28 Ekim 2021 / 28 October 2021

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Ekim / October

Atf / Citation: Aktaş, Ömer. "Meyyâfârikîn'in İslamlaşma Süreci Ve Müslim-Gayrimüslim İlişkileri Bağlamında Silvan Keldânî Kilisesi İnşa Örneği". Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 8 (Ekim 2021): 128-151.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag
Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

MEYYÂFÂRİKÎN'İN İSLAMLAŞMA SÜRECİ VE MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA SİLVAN KELDÂNÎ KİLİSESİ İNŞA ÖRNEĞİ

Öz

İslam fetihlerinin başlaması yeni yerleşim yerlerinin yanında farklı kültürden ve dinden olan insanların, Müslümanların yönetimine girmesini sağlamıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri eski adı Meyyâfârikîn olan ve bugün Silvan olarak bilinen bölgenin yaşadığı tecrübedir. Hz. Ömer döneminde fethedilen Meyyâfârikîn, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar sosyal, kültürel, etnik ve dinsel zenginliğini korumuştur. Öyle ki, burada yaşayan gayrimüslimler Müslümanların hoş görüşünden istifade etmiş ve dinlerini ibadethanelerinde özgürce yaşamışlardır. Tarihi süreç içerisinde İslâm toplumları hariç pek çok toplumda görülen zulüm ve şiddetin yanında dini ve siyasi baskı, gayrimüslimlere uygulanmamıştır. İşte bu makalemizde, İslam'ın ve Müslümanların gayrimüslimlere hoşgörüsünün en güzel örneklerinden biri olan ve 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen Silvan Keldânî Kilisesi'nin inşa süreciyle ilgili konular üzerinde durulacaktır. Çalışmada ilk önce Meyyâfârikîn hakkında tarihsel bilgiler verilecek ardından kilisenin inşası, arşiv belgelerinden istifade edilerek izah edilmeye çalışılacaktır. Elde edilen bilgiler kronolojik bir yaklaşımla ele alınarak değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar sözcükler: İslâm Tarihi, Osmanlı Devleti, Meyyâfârikîn, Silvan, Gayrimüslim, Keldânî, Keldânî Kilisesi.

Mayyâfâriqîn's Islamization Process and the Example of Silvan Chaldean Church's Construction In the Context of Muslim-Non-Muslim Relations

Abstract

The beginning of Islamic conquests, next to new settlements, allowed people of different cultures and religions to enter the rule of Muslims. One of the best examples of this is the experience of the region which is formerly known as Meyyâfârikîn and today as Silvan. Meyyâfârikîn, conquered during the reign of Hz. Omar, maintained its social, cultural, ethnic and religious wealth until the last years of the Ottoman Empire. Thus, non-Muslims living here have benefited from the tolerance of Muslims and lived their religion freely in places of worship. The persecution and violence in addition to religious and political pressures seen during the historical process in many societies except Islamic societies, were not applied to non-Muslims. In this article topics will be discussed about the construction process of Silvan Chaldean Church, which is one of the best examples of Islam and Muslims' tolerance towards non-Muslims and which was built in the last quarter of the 19th century. In the study, firstly, historical information about Meyyafarikin will be given, and then the construction of the church will be tried to be explained by making use of archive documents. The information obtained will be evaluated by considering it with a chronological approach.

Keywords: Islamic History, Ottoman Empire, Mayyâfâriqîn, Silvan, Non-Muslim, Chaldean, Chaldean Church.

Giriş

İslâm topraklarında Müslümanlar ile gayrimüslimlerin statüleri zımmîlik ilkesi üzerinden tesis edilir. Zımmî (çoğulu zimem) ifadesi, birçok anlamının yanında "kendisine güvence verilen, koruma altına alınan, himaye edilen kişi" anlamlarında kullanılmaktadır. Bu terim, Dârüİslâm

olarak ifade edilen İslâm ülkesinde Müslümanlarla beraber yaşayan ve vatandaş olarak kabul edilen başka din mensupları için kullanılmaktadır.¹ İslam topraklarında Müslümanlar haricinde yaşayan din mensuplarını ifade etmek için gayrimüslim tabiri de kullanılmaktadır. Bu tabir ise, kâfir (çoğulu kâfirün, küffâr, kefere) ve türevleri olan kelimelerle ifade edilen İslâm dinine inanmayan bütün grupları kapsamaktadır.²

Zimmet, gayrimüslimlerin cizye verip İslâm egemenliğini tanıyıp itaat etmelerine karşılık İslam topraklarında yerleşmesine izin verilmesi, hem dışardan hem de Müslümanlardan gelebilecek saldırılara karşı Müslümanlarca himaye edilip korunmaları yükümlülüğünü ifade eden bir durumdur.³ Zimmî veya ehlû'z-zimme olarak da ifade edilen gayrimüslimlerin Müslümanlarla ilişkilerini, birlikte yaşama hususlarını, İslâm toplumu içerisindeki hareket alanlarını Kur'ân-ı Kerîm⁴ ve Hz. Peygamber'in uygulamaları belirlemiştir.⁵ Kur'an ve sünnetle belirlenen bu hususlar Allah Rasûlü'nün vefatından sonra idareye gelen halifeler tarafından da bilfiil uygulanmış; vahiy ve sünnetin müsaade ettiği ölçü ve alanlarda halifelerin şartlara binaen yeni uygulamalarıyla da bu sistem sürdürülmüştür. Öyle ki bu durum bir gelenek olarak sonraki yöneticilere tevarüs etmiştir.

İslâm, dini kabul konusunda insanlara herhangi bir baskı yapılmasını yasaklamış⁶, Müslümanlarla savaşmayan ve onları yurtlarından çıkarmayanlarla iyi ilişkiler kurulmasını ve kendilerine adaletli davranılmasını istemiştir.⁷ Vahyin ortaya koymuş olduğu bu ilkeler doğrultusunda hareket eden Hz. Peygamber ve Müslümanlar, kendi toplumlarında başka din mensuplarının can, mal, akıl ve namus güvenliklerinin yanında inançlarını serbestçe yaşamalarına da izin vermişlerdir. Bu anlamda Hz. Peygamber'in Yemen, Necran, Tebâle, Cüreş, Tebûk, Eyle, Makna ve Hecer gibi halklarla⁸ Himyer hükümdarlarına yazmış olduğu mektuplarda, gayrimüslimlerin verdikleri söze sadık kaldıkları ve kurallara uydukları takdirde Allah Rasûlü'nün himayesiyle İslam topraklarında ve toplumu içerisinde yaşama koşulları belirlenmiştir.⁹

Diğer taraftan, İslam'ın ve Müslümanların hoşgörüsü altında rahat ve huzurlu bir şekilde yaşayan gayrimüslimlerin var olan ibadethanelerinin bakımı, onarımı ve (yıkılıp) yeniden

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Muhammed Avaz Mur'ib (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2001), 1/99; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 5/312-313, 12/221-222, 14/146-147. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428.

² Ahmet Özel, "Gayri müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/418.

³ Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi* (İstanbul: Risale, 1992), 8/203.

⁴ "Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Rasûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın." Tevbe 9/ 29.

⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Mısır: y.y., 1375/1955), 2/589; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Hırrâs (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1406/1986), 29 (mad. 53), 30 (mad. 55), 35 (mad. 66).

⁶ "Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tâğûtu tanımayıp Allah'a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapmıştır. Allah, hakıyla iştirindir, hakıyla bilendir." Bakara 2/256. Ayrıca bkz. Yûnus 10/99; Kehf 18/29.

⁷ "Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah âdil davrananları sever." Mümtehine 60/8. Ayrıca bkz. Mâide 5/3

⁸ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 66, 67-68, 71-79; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 3/128-129.

⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 77-79; Taberî, *Târîh*, 3/120-121. Ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, trz), 111-112, 130-137, 142-143, 183-185, 193-209.

yapılması gibi düzenlemelere müsaade edilmiş ancak, ihtiyaç olmadığı yerlerde veya nüfus yoğunluklarının az olduğu yerlerde ise yeni bir kilise, havra ve Mecûsî tapınağı gibi binaların yapılması tedbiren bazı şartlara bağlanarak kontrol altına alınmıştır.¹⁰

Bu makalemizde İslâm'ın ve Müslümanların, zimmî statüsündeki gayrimüslimlere hoşgörüsünün en güzel örneklerinden birini teşkil eden eski adı Meyyâfârikîn olan Silvan'da 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen Silvan Keldânî Kilisesi'nin inşa süreciyle ilgili konular üzerinde durulacaktır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Meyyâfârikîn hakkında tarihsel bilgiler ve Osmanlı hâkimiyetine gelinceye kadar ki İslamlaşma süreci anlatılacaktır. Meyyâfârikîn'in tarihsel süreciyle ilgili bilgiler için ilk dönem İslâm tarihi ve coğrafyası kaynaklarının yanında Osmanlı dönemi kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Kilise inşasıyla ilgili bilgiler için ise Başbakanlık Osmanlı Arşivinden faydalanılmıştır. İnşaat sürecinde ortaya çıkan bazı olumsuz durumlara da temas edilmiştir. Elde edilen bilgiler kronolojik bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır.

1. İslâm Fethine Kadar Meyyâfârikîn

Eski adı Meyyâfârikîn olan Diyarbakır'ın ilçesi Silvan'ın tarihi bir geçmişe sahip önemli bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Meyyâfârikîn isminin ne olduğu ve nereden geldiği, şehrin geçmişinin nereye dayandığı ve nereye kadar gittiği hususunda ihtilafların olduğu görülmektedir. Öyle ki şehrin geçmişini ifade etmek için efsane özelliği taşıyan motiflerle süslenmiş bilgilere müracaat edildiği de anlaşılmaktadır.

Meyyâfârikîn, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda ve il merkezine takribi 80 km mesafede bulunan bir yerleşim yeridir. Burası, onu ilk inşa eden kıza nispetle "Meyyâ" olarak isimlendirilmiştir. Farsça ayrılık anlamına gelen "Fârikîn'in" karşılığı olarak ise ona "barc/g/în" denilmiştir.¹¹ Şehrin zaman içerisindeki adlarının Yunanca Martyropolis, Süryânîce Mîpherket, Muhargin ve Muphargin, Ermenice ise Nphkert şeklinde olduğu ifade edilmektedir.¹² İslâmî kaynaklarda şehrin adının "Meyyâfârikîn" olana kadar farklı olduğu, bu devrede ise şehre, daha önce Sâsânî topraklarında yapılan bir savaşta öldürülen kırk adet Hıristiyan savaşçının mezarlarının açılıp kemiklerinin toplanıp Meyyâfârikîn'e getirilmesi ve şehrin surlarının içerisine gömülmesinden dolayı "Medînetü'ş-şühedâ" (din kurbanlarının şehri) anlamında "Medûrasâlâ" da denildiği belirtilmektedir.¹³

Coğrafyacı Kazvîni, Meyyâfârikîn surlarının Hz. İsa döneminden kaldığını söylese de şehrin tarihinin daha eskiye öyle ki Yûşâ b. Nûn'a kadar gittiğini de ifade etmektedir.¹⁴ Meyyâfârikîn'in geçmişinin sanıldığından daha eski olduğunu Evliya Çelebi de zikretmektedir. O, şehrin geçmişinin bir kısım efsanevi bilgiler de içeren özelliğiyle Hz. Çerçiş Peygamber olarak zikrettiği kişiye kadar gittiğini söylemektedir.¹⁵ Minorsky ise şehrin geçmişinin Urartulara kadar

¹⁰ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, 123 (mad. 259, 230, 262), 126 (mad. 269); Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Suudi Arabistan: Kral Faysal İslami Araştırmalar Merkezi, 1406/1986), 268 (mad. 398, 399, 400).

¹¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru Sâdir, 1415/1995), 5/235-236. "Meyyâ" ile Fârikîn" kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğu söylenen "Meyyâfârikîn" isminin etimolojik yapısıyla ilgili tartışmalar için bkz. Mustafa Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 41-45.

¹² Besim Darkot, "Meyyâfârikîn", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), 8/195; Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/511.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/237; Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd* (Beirut: Dâru Sâdir, trz.), 565.

¹⁴ Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 565-566.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Tam Metin Seyahatnâme*, sad. Tevfik Temelkuran - Necati Aktaş (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986), 4/471.

gittiğini, burada kullanılan dillere nispetle Meyyâfârikîn'in Süryânî, Âsurî ve Ermeni şehri olduğu nazariyelerinin olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Himyerî, bir kısım tarihçi ve coğrafyacıya göre Meyyâfârikîn'in Ermeni hudutları ile el-Cezîre hudutları arasında bulunmasından dolayı Ermeni şehri, bazılarına göre ise el-Cezîre beldelerinden olduğunun kabul edildiğini ifade etmektedir.¹⁷ Bekrî ise Meyyâfârikîn'in Nusaybin, Karkısıya, Rasû'l-ayn, Âmid/Diyarbakır, Mardin, Samsât gibi yerleşim yerleriyle birlikte Diyar-ı Rebîa olarak adlandırılan bölge içerisinde olduğunu zikretmektedir.¹⁸

Yine bir kısım müellife göre Meyyâfârikîn'i Bizanslılar, bir kısmına göre de Sâsânîler kurmuşlardır. Bununla birlikte, şehrin etrafının sekiz giriş kapılı ve savaşla alınamayacak mukavemette kalın surlarla çevrilmesi ve burada kullanılan taşın Bizans'ın ve tuğlanın da Sâsânîlerin bina yapımında kullanmayı tercih ettikleri malzemelerden olması, şehrin ortak değer ve karşılıklı yardımlaşmayla yapıldığı anlayışını ortaya çıkarmıştır.¹⁹

Meyyâfârikîn'in, Anadolu ile Mezopotamya veya Bizans ile Sâsânîler arasında hem bir geçiş hem de bir tampon noktasında olması tarihi süreç içerisinde şehrin önemini artırmıştır. Öyle ki Meyyâfârikîn ortaçağ döneminin bu iki büyük devleti arasında güvenlik hatlarının tesis edildiği bölgelerden olmuştur. Bu nedenle Meyyâfârikîn, miladi altıncı yüzyılın ikinci yarısında artan savaşlar nedeniyle Bizans ile Sâsânîler arasında sürekli el değiştirmiştir. Şehrin, Bizans ve Sâsânî sınır bölgesinde ve geçişken bir konumda olması, zaman zaman el değiştirmesi, ticaret ve evlilikler yoluyla bu iki milletin ve bölge halklarının kaynaşmaya müsait olması da Meyyâfârikîn'in ortak değer ve karşılıklı yardımlaşmayla yapıldığı anlayışını güçlendirmektedir.²⁰

İslâm vahyinin indiği yıllarda şehre hâkim olan Bizanslılar, ticaret ve güvenlik kaygıları nedeniyle Meyyâfârikîn'i ihya ve tahkim etmiş, sur içine de Hıristiyan inancına göre ibadethaneler yapmıştır. İslâm fetihleri başladığında ve ordular bu bölgeye geldiğinde Diyarbakır ve el-Cezire bölgesi dolayısıyla da Meyyâfârikîn Bizans'ın yönetimindeydi. Fetih süreciyle ilgili bilgi veren kaynaklarda Hıristiyanlığın simgelerinden olan manastır ve kiliselerden bahsedilmesi, şehrin kuruluşunun veya gelişip büyümesinin İstanbul'un Doğu Roma'nın/Bizans'ın başkenti olduğu dönemlere denk geldiği kanaatlerini güçlendirmektedir.²¹

2. Meyyâfârikîn'in Fethi ve İslamlaşma Süreci

Meyyâfârikîn, Hz. Ömer döneminde Şam/Suriye bölgesi başkomutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından el-Cezîre'yi fethetmekle görevlendirilen İyâz b. Çanem²² tarafından 18/639

¹⁶ Vladimir Minorsky, "Meyyâfârikîn", *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), 8/196.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1357/1938), 2/344; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâci el-Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru's-Serrâc, 1400/1980), 567.

¹⁸ Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü mesta'cem min esmâi'l-bilâdi ve'l-mevâdi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 2/568.

¹⁹ Müellifi Meçhul, *Hudûdi'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk. Yusuf el-Hâdî (Kahire: Dâru's-Sekâfe Li'n-neşr, 1423/2003), 166; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/235-237; Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, 565; Ebû'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak, *Merâsîdü'l-ittilâ alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 3/1341. Ayrıca bkz. Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, 41-47.

²⁰ Farklı değerlendirmeler için ayrıca bkz. Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, 84-90; Mustafa Alican, "Meyyâfârikîn (Silvan) Şehrini Kuruluşu Üzerine Bir İnceleme", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4/12 (2014), 121-138.

²¹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 174-176; Ebu Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî Nâsır Hüsrev, *Sefernâme*, thk. Yahyâ el-Haşâb (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Cedîd, 1983), 43; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/236.

²² Kaynaklarda genel olarak Çanem kullanılmaktadır. Ancak telaffuz kolaylığı olması açısından Çanem tercih edilmiştir.

veya 19/640 yılında fethedilmiştir. el-Cezîre fetihleri tek bir orduyla değil İyâz'ın görevlendirdiği farklı komutanların yapmış oldukları mücadeleler neticesinde ya sulhen ya da anveten/savaşla gerçekleştirilmiştir.²³

İyâz b. Ğanem, Diyarbakır kuşatmasına devam ederken Hakem b. Hişâm'ı Meyyâfârikîn'i fethetmekle görevlendirmiştir.²⁴ O, yanına Ensar ve Muhacirlerden almış olduğu askerleriyle Meyyâfârikîn'e gitmiş ve şehri kuşatmıştır. Şehrin yöneticisi konumunda olan patrikle görüşerek İslâm dini hakkında bilgi vermiştir. Olumlu geçen ilk görüşmelere rağmen şehir teslim edilmemiştir. Bunun üzerine Meyyâfârikîn kuşatılmıştır. Dayanamayacaklarını anlayan şehir halkı barış istemek zorunda kalmıştır. Yapılan görüşmelerde Hakem b. Hişâm, silahlarını teslim etmeleri şartıyla, can, mal, namus ve inanç garantisi vereceğini belirtmiş, bunun üzerine de Meyyâfârikîn'iler teslim olmuşlardır. Şehir halkı sadece teslim olmakla kalmamış içlerinden önemli bir kısmı da Müslüman olmuştur. Bunda şehirde bulunan patriklerin de katkısı olmuştur. Çünkü onların çoğu Kudüs'ün fethini ve Hz. Ömer'in Kudüslülere nasıl bir tutum takındığını görmüşlerdi. Oradan kaçıp el-Cezîre şehirlerine gelmişlerdi. Hakem b. Hişâm ile yaptıkları ilk görüşmelerde de İslâm dini hakkında bilgi edinmiş ve iki din arasında mukayese yapma fırsatı bulmuşlardı. Hakem b. Hişâm, kontrolü sağladıktan sonra hem dinin emir ve yasaklarını öğretmek hem de devletin görevlisi olarak az miktarda arkadaşıyla Meyyâfârikîn'de kalmıştır.²⁵

Bu gelişmelerden sonra İyâz b. Ğanem, Meyyâfârikîn ile ilgili idari düzenlemeleri yapmıştır. Halkıyla görüşmüş, güvenliklerini garanti etmiş, esirleri serbest bırakmış ve insanların yerlerinde kalmalarını sağlamıştır. Bunların karşılığı olarak da onlara haraç vergisi yüklemiştir. Halk da, İyâz ve arkadaşlarının adaletli, iyi ve müsamahakâr davranışlarından dolayı teşekkür etmişlerdir.²⁶

Beşinci iklim kuşağında bulunan Meyyâfârikîn²⁷ Dicle nehrinin de bereketiyle elde ettiği eşsiz tabii güzellikleriyle şiiirlere konu olacak vasıfta tavsif edilmiştir. Bağlarında, bahçelerinde ve yerleşim alanında bulunan zengin su kaynakları toprağı mümbit ve bereketli kılmış, bu durum da şehri pek çok insanın yaşadığı ve yaşamayı tercih ettiği güzel bir yerleşim yeri haline

²³ Belâzürî, el-Cezîre ve şehirlerinin sulhen, topraklarının ise savaşla fethedildiğini ifade etmektedir. Belâzürî, *Fütûh*, 172-176; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezîri İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1417/1997), 2/358; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/238. Halife b. Hayyât'ta Meyyâfârikîn'i belirtmeden el-Cezîre bölgesinin İyâz b. Ğanem tarafından (18/639) yılında fethedildiğini zikretmektedir. Bkz. Ebü Amr Halife eş-Şeybânî el-Basrî Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 138-139. Ayrıca bkz. Mehmet Akbaş, *Cezîre Bölgesi Fatih İyâz B. Ğanem* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2011), 83 vd.

²⁴ Vâkıdî, Meyyâfârikîn'i fethetmekle görevlendirilen kişinin Hakem b. Hişâm olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/146. Ancak İyâz'ın - Meyyâfârikîn'i belirtmeden- bu bölgede görevlendirdiği kişinin Hişâm b. Hâkim olduğunu belirtenler de bulunmaktadır. Bkz. Akbaş, *İyâz B. Ğanem*, 104-105. Diğer taraftan İbn A'sem el-Kûfî ile Yâkût el-Hamevî, Meyyâfârikîn'i Mâlik b. Eşter en-Nehaî'nin fethettiğini ifade etmektedirler. Bkz. Ebü Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Alî Sîrî (Beyrut: Dâru'l-edvâ, 1411/1991), 1/259; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/238.

²⁵ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/146-150. İbn A'sem el-Kûfî, Meyyâfârikîn patriği Fatûs'un üç bin dinar nakid ve belirlenecek cizye karşılığında anlaşma yapmak için Eşter'e elçi gönderdiğini, Eşter'in bunu kabul etmesi üzerine sulh yapıldığını ve ahitname yazıldığını ifade etmektedir. Bkz. İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, 1/259. Yâkût el-Hamevî'ye göre ise Meyyâfârikîn, Âmid'in fethinde olduğu gibi elli bin ile her yetişkin için dört dinar karşılığında fethedilmiştir. Ayrıca, şehirde bulunan her bir yetişkin, üç gün içerisinde Müslümanlara iki dinar ile bir 1 kafız buğday, 1 müdd yağ, 1 müdd sirke veya 1 müdd bal verecekti. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/238.

²⁶ Vâkıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 2/155.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/236; Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd*, 491.

getirmiştir.²⁸ Böylelikle Meyyâfârikîn süreç içerisinde yaşanabilir bir İslâm beldesi haline gelmiştir.

3. Fetihten Osmanlılar'a Kadar Meyyâfârikîn

Emevîler döneminde çok öne çıkmayan Meyyâfârikîn, Abbâsîler'in ilk dönemlerinde ise bir kısım hâricî isyanlarına şahit olmuştur.²⁹ Abbâsîler'den Osmanlılar'a gelinceye kadar bölgeye ve Meyyâfârikîn'e Hamdânîler,³⁰ Büveyhîler,³¹ Mervânîler,³² Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Artuklular,³³ Zengîler,³⁴ Eyyûbîler,³⁵ Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular ve Safevîler gibi devletler kısa veya uzun dönemlerle hâkim olmuşlardır.³⁶ Öyle ki Hamdânîler ile Mervânîler Meyyâfârikîn'i başkent olarak da kullanmışlardır.

Meyyâfârikîn, Yavuz Sultan Selim Han'ın 1514 yılında yapmış olduğu Çaldıran Savaşı'nın ardından Şah İsmail'i takip etmek için çıktığı Tebriz seferinin akabinde fethedilmiştir. Yavuz Sultan Selim, Tebriz dönüşünde Amasya'da kışlamıştır. Çaldıran Savaşı ile Tebriz seferinin de gerekçeleri arasında bulunan Safevîler'in Kızılbaşlık propagandasının etkilerinin Azerbaycan-Diyarbakır-Bağdat hattında oldukça yüksek olması ve bölgede yaşayan halkların buna direnememesi ayrıca Şah İsmail ve taraftarlarının yapmış oldukları sınır ihlalleri ve sebebiyet verdikleri asayiş problemleri, Yavuz Sultan Selim'i bir hal çaresi aramaya sevk etmiştir. Bölgenin geçişken bir yapıda olması ve buradaki Kürt boylarının kelime-i tevhid dışında hiçbir konuda anlaşamamaları gibi durumları dikkate alan Yavuz Sultan Selim, ilk aşamada savaşa başvurmadan meseleyi çözme yoluna gitmiştir. Bu amaçla o, bölge insanlarını bilen, dini, ilmi, sosyal ve kültürel alanlarda iyi yetişmiş, hoşgörü sahibi, hem şahıs hem de aile olarak bölge insanları üzerinde önemi bir ağırlığı ve itibarı bulunan İdris-i Bitlîsî'yi görevlendirmiştir.

İdris-i Bitlîsî, bölgede aralarında ihtilaf olan beyleri ve halkları uzlaştırarak problemleri çözmeye çalışmış, bu sayede de Osmanlı'nın büyüklüğünü ve otoritesini muhataplarına kabul ettirmeye gayret etmiştir. Onun büyük gayretleri sonucunda başta Diyarbakır olmak üzere Meyyâfârikîn ve çevre yerleşim yerleri Osmanlı devletine bağlanmayı kabul etmişlerdir.³⁷ Ancak, Safevîler ve yandaşlarının direnmeleri üzerine Yavuz Sultan Selim, Bıyıklı Mehmet Paşa'yı bir orduyla bölgeye göndermiştir. Mehmet Paşa'nın ve diğer yardımcı kuvvetlerin destekleriyle de

²⁸ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 567; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/472-473.

²⁹ Bu isyanlar 180/796-97 yıllarında el-Velîd b. Tarîf eş-Şârî ile el-Fudayl b. Ebî Sa'îd Razân tarafından farklı yerlerde çıkarılmış ve Meyyâfârikîn'e gelerek halkla temas etmişlerdir. Bkz. Ebû Amr Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977), 541-454.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/750, 7/216-217, 221, 247, 288; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407/1986), 11/164-165, 230-233, 264.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/360-364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/290-291.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/405, 435-437; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/54-55.

³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 13/132. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 134, 157-159.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/671; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/188-191.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/8-9, 170, 248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/317-319, 13/47, 132, 157, 161.

³⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/471-472. Ayrıca bkz. Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, 91-182; Minorsky, "Meyyâfârikîn", 8/198-200.

³⁷ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 4/245-150; İdris-i Bidlîsî, *Selîm Şah-nâme*, haz. Hicabi Kurlangıç (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 252-256.

bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.³⁸ Meyyâfârikîn de bölge beylerinden olan Ahmed Zurkî Bey tarafından fethedilerek Osmanlıya bağlanmıştır.³⁹

Diyarbakır yöresi Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra yapılan idari planlamayla şehir, Meyyâfârikîn'in de içinde olduğu on bir farklı sancağın/kazânın sancak merkezi olmuştur.⁴⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bugünkü adıyla Silvan'a dönüşen Meyyâfârikîn, otuz ikinci Osmanlı Sultanı olan Abdülaziz döneminde 1873 yılında yapılan idari düzenlemeyle ilçe/kazâ merkezi olarak eskiden olduğu gibi Diyarbakır Sancağı'na bağlanmış ve şehrin en büyük ilçelerden biri olmuştur.⁴¹ Bu düzenlemeler sırasında şehirde hâkim yerleşim unsuru olarak bulunan Müslüman Süleymânî/Silvânî Kürtlerinden dolayı da şehre Silvan isminin verildiği ifade edilmektedir.⁴²

Meyyâfârikîn'in, İyâz b. Ğanem ile başlayıp Osmanlı'ya geçişinden bu yüzyılın başına kadar olan zaman dilimi içerisinde Müslümanlar nezdinde her zaman önemli bir yeri olmuştur. Burada ilk fetihle başlayan İslamlaşma, Müslümanların sayısını ve gücünü artırmış ancak bu durum gayrimüslim unsuru rahatsız edecek bir hal almamıştır. 1891 yılıyla ilgili verilen nüfus bilgilerine bakıldığında Silvan'ın 363 köy dâhil olmak üzere nüfusunun 25.217 olduğu, bunun 18.500'ünün Müslüman, 6.717'sinin de (Ermeni, Süryânî ve Keldânî gibi) Hıristiyan zümreden olduğu belirtilmektedir. Aynı dönemde Silvan şehir merkezinde 7.000 Müslüman'ın ve buna yakın da bir gayrimüslim kitlenin olduğu ifade edilmektedir. Şehrin yekûnunun yaklaşık oranlamasının ise %70 Müslüman, %30 da gayrimüslim şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Bu sayısal veriler ilk fetihden itibaren Meyyâfârikîn'de var olan gayrimüslim unsurun yaşam şartlarına ve hürriyetlerine dokunulmadığı hususunu çok açık bir şekilde ortaya koyan bilgilerdir.

Gayrimüslim unsurlar İslam topraklarında Osmanlı'nın son yıllarına kadar hoşgörülle yaşamış, can, mal ve namusları korunmuştur. Öyle ki Osmanlılar, topraklarında yaşayan oldukça fazla ve farklı milletten olan unsurları tebaa ve reâyâ olarak ifade edilen millet sistemiyle rahat bir şekilde yaşatmış ve idare etmiştir.⁴⁴ Bu sistem sayesinde gayrimüslimlerin, Müslüman halk ile bir sorunları olmamış bilakis onlar, inançlarında özgür olmuş ve ibadetlerini de serbestçe yaşamışlardır. Müslüman yöneticiler diğer bir ifadeyle Devlet, hiçbir şekilde gayrimüslim halkı görmemezlikten gelmemiş aksine her türlü alanda olduğu gibi sosyal, kültürel, dini ve inançsal isteklerine de hal çaresi bularak olumlu cevap vermeye çalışmıştır. Bu duruma örnek olarak makalemizin de konusunu teşkil eden Silvan Keldânî Kilisesi inşasının yapımı için gerekli yazışmalar ilgili kişilerce yapılmış, Osmanlı Devleti de ilgili görevlileriyle bu isteğe yaklaşımını gösteren olumlu cevabını muhataplarına iletmiştir.

³⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/471-472; Mustafa Cezar - Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 2/742-747.

³⁹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-tevarih*, 4/250; İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, 254. Bu şahsın adı eserlerde Ahmed Bey Zurkî, Ahmed Bey Zorraki ve Ahmed Bey Rûzekî şeklinde de geçmektedir.

⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 4/437.

⁴¹ Silvan Kaymakamlığı. "Tarihçe". Erişim 10 Mayıs 2021.

⁴² Minorsky, "Meyyâfârikîn", 8/200. Ayrıca bkz. Mehmet Demirtaş, "Silvan Kazâsı'nda Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15/38 (2008), 292-293. Abbâsiler dönemiyle birlikte Meyyâfârikîn'de meydana gelen nüfus hareketleriyle ilgili olarak bkz. Alican, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn*, 29-30, 192-194.

⁴³ Darkot, "Meyyâfârikîn", 8/195-196; Savran, "Meyyâfârikîn", 29/512; Demirtaş, "Silvan Kazâsı'nda Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)", 307-308. Ancak bizim faydalandığımız belgelerde ise 13170 Müslüman ve 6600 Hıristiyan nüfustan bahsedilmektedir. Hıristiyan nüfus sayında hemen hemen bir ittifak gözükürken, Müslüman nüfus konusunda ise değerlendirme yönünden bir farklılığın olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemi [DH. ŞFR], No. 153, Gömlek No. 041.01. (11 Kânunisani 1307/23 Ocak 1892).

⁴⁴ Bkz. Mehmet Öz, "Reâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/490-493.

4. Silvan Keldânî⁴⁵ Kilisesi İnşa Süreci

Meyyâfârikîn'in Hz. Ömer dönemiyle başlayan İslâm egemenliği süreci –zaman zaman farklı millet ve hanedanlarla olsa da- Osmanlı'ya gelinceye kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde doğal olarak Müslüman kimliği öne çıksa da şehirde bulunan gayrimüslim topluluğun etnik, sosyal, kültürel ve dini kimliğine Müslümanlar tarafından dokunulmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki bu kimlik Osmanlı'nın son yıllarına kadar güçlü bir şekilde muhafaza edilmiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi İslam medeniyetinin hüküm sürdüğü coğrafyada ve dolayısıyla Osmanlı topraklarında Müslüman ahalinin bulunduğu yerlerde ihtiyaç harici kilise yapılması istenilen bir durum değildi. Var olan kilisenin bakımı, tamiri gibi durumlara müsaade edilmekteydi. Bununla birlikte ihtiyaç halinde sıfırdan ibadethane yapılmasına da müsaade edilmekteydi. İşte bu durumun en güzel örneklerden biri Silvan Keldânî Kilisesi inşasıdır. Bu inşaatın tarihi seyri ise şöyledir:

Daha önce de belirtildiği gibi Silvan kazasının merkez ve buraya bağlı yerleşim yerlerinde Müslümanların haricinde azımsanmayacak kadar Hıristiyan nüfusun olması, onların mabetle ilgili temel bazı dini ihtiyaçlarını gündeme getirmekteydi. Diyarbekir valisine ulaşan bu ihtiyaç üzerine o, durumu şifreli telgraf ile Dâhiliye Nezaretî'ne iletmıştır.⁴⁶ Ayrıca aynı vali, Silvan kazasının ehemmiyeti konusunda da Dâhiliye Nezaretî'ne şifreli bir telgraf çekmiştir. Buna göre Bitlis vilayeti ile sınır olan bu kazanın siyasi ehemmiyetine binaen ehil ve muktedir bir kaymakamın buraya tayin edilmesini talep etmiştir.⁴⁷

Diyarbekir valiliğine Silvan mahalli meclisi tarafından yazılan yazıyla Silvan kazası merkezi olan Meyyâfârikîn'de Keldânî Kilisesi inşa edilmesi için ruhsat verilmesi istenmiştir.⁴⁸ Silvan kaymakamı Seyyid Rıza, mal müdürü Seyyid Derviş başta olmak üzere kaza meclisi sekiz üyenin de imzalayıp mühürlemesiyle bu istek resmîyete kavuşturulmuştur. Arzuhalde, Meyyafarikîn kasabasında yerleşik bulunan Keldânî milleti için bir ibadetgâhın lüzumundan bahsedilir. Çizilen projeye göre mabedin yüksekliği 8 zirâ,⁴⁹ uzunluğu 15-16 zirâ ve genişliği 13 zirâ olacaktır. Diğer taraftan Tahziryan Cercisi Efendi'nin Hıristiyan mahallesindeki 15 numaralı hanesini rızasıyla bir ibadetgâh olması için satması söz konusuydu. Yapılacak keşiften sonra bu

⁴⁵ Keldânî, Keldânîler veya Keldânîlik bir milletin etnik kimliğini değil dini kimliğini ifade eden bir durumdur. Keldânîler, eski Suriye halklarından olan Samilerin Ârâmî kolundan gelmektedir. Diğer bir ifadeyle Fırat ile Dicle arasındaki Mezopotamya veya el-Cezîre olarak bilinen coğrafyada yaşayan Asurlular, Keldânîler ve Süryânîler aynı kökten veya milletten insanlardır. Bu kavmin monofizit inancı benimseyenlerine Süryânî, Nestorius'un görüşlerini kabul edenlere Nestûrî veya Asurî, Nestûrî iken Katolik olup Roma'ya bağlananlara da Keldânî denilmektedir. Farklı bir ifadeyle, eski Sâsânî İmparatorluğu topraklarında yaşayan Nestûrî hıristiyanlardan Katolikliği benimseyip Roma'ya bağlananlara Keldânî, Roma'ya bağlanmayanlara ise Süryânî, Nestûrî veya Asurî denilmektedir. Keldânî adlandırması Batı menşeli olup Hz. İsa'nın ölümünden/göğe yükseltilmesinden çok sonra kullanılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bkz. Kadir Albayrak, "Keldânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/207-208. Keldânî ifadesinin İlk kez 1445 yılında inançlarından vazgeçen ve Papa'nın otoritesini kabul eden Kıbrıslı Nestûrîler için kullanıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3> (erişim tarihi: 11 Mayıs 2021)

⁴⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemî [DH. ŞFR], No. 153, Gömlek No. 041.01. (11 Kânunisani 1307/23 Ocak 1892).

⁴⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Şifre Kalemî [DH. ŞFR], No. 153, Gömlek No. 040.01. (11 Kânunisani 1307/23 Ocak 1892).

⁴⁸ Diyarbekir vilayeti Silvan kazasına bağlı Karkış köyünde Süryanilere ait kilisenin harap olması nedeniyle yeniden inşasına daha önce izin verilmişti. Meryem Ana isimli kilisenin tamirini dönemin Süryani patriği talep etmişti. Kilisenin eski yerinde ancak yüksekliğinin 23 arşın olarak yenilenmesi istenir. Konuyla ilgili bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye [İ.DH], No. 793, Gömlek No. 64395.04. (17 Teşrinievvel 1295/29 Ekim 1879).

⁴⁹ Türk lehçelerinde arşın, arçın, arjın ve alçin şeklinde yer alan kelime, Pehlevîce areşn'den gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder; Arapça'sı zirâ'dır (çoğulu ezrû', zur'ân). Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/411-413.

hanenin kilise inşaatı için mahzurlu olmadığı görülürse yapının inşasına irade-i seniyyenin (emir/izin) verilmesi Diyarbekir ve tevabii (tebadan, tabi, bağlı) Keldânî milleti metropoliti Abdüyeşu Efendi tarafından istenir. Belediye dairesi heyetiyle yapılan keşif sonucunda bahsedilen evin Hıristiyan mahallesinde olduğu görülmüştür. Konumu itibariyle yıkılıp, yeni yapılacak kilise inşasına da mahzuru olmadığı anlaşılmıştır. Bunun için gerekli ruhsatın verilmesi için yazılan dilekçeye, harita ve Tahziryan Cercisi Efendi'nin hanesini rızasıyla verdiği dair senedin bir sureti eklenmiştir.⁵⁰

Diyarbekir ve tevabii Keldânî milleti metropoliti Abdüyeşu Efendi, 18 Kânunevvel 1307 (30 Aralık 1891) tarihinde Diyarbekir valisine yazdığı taktirinde (açıklayıcı mektubunda) mahalli meclis üyeleri tarafından yazılan mazbataya (belge/tutanak) değinir. Yapılan keşif sonucunda bina yerinin ve yapılacak kilisenin konumu itibariyle toplumsal bir sakıncaya sebebiyet vermeyeceğini belirtir. Bu konuda yürürlükteki usule göre hareket edildiğini ve gönderilen mazbataya satış senedi de eklendiğini ifade eder. Bu satış senedinden de anlaşılacağı üzere kilise inşası için satın alınan hanenin ücreti bizzat metropolit tarafından ödenmiştir. İnşaat masrafı, mahallinde yapılan araştırmalara göre keşif vesikasında da gösterildiği üzere 52.000 kuruş olarak tahmin edilmiştir. Bu masrafı da milletin/cemaatinin mensuplarına başvurmaksızın kendisi tarafından karşılanacağı metropolit tarafından yazıda açıklanmıştır. Mabedin iki kapısının olacağını; birisinin erkekler için, diğerinin ise kadınlara tahsis edileceğini ayrıca binanın üç adet de penceresi olacak şekilde planlandığını ifade eder. Bina yapılacak mahallin o gün olduğu gibi gelecekte de mahzurdan salim olduğu mazbatada gösterilmiştir. Bunun için mezkûr bölgenin Müslüman mahallesine, camilere, hayrat ve kale-yi hakaniyeye de yakın olmadığına ilgili belgeden anlaşılacağını ifade etmiştir. Kasabada mensup olduğu milletin efradından iki yüz elli kişinin elli hanede yaşadığını, bu mabet inşa girişiminde diğer milletlerin iştirak ve alakasının kesinlikle olmadığını da belirtmiştir. Ayrıca bu konuda Silvan kaymakamlığı tarafından başka bir mazbata da tanzim ve takdim kılınmış olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle bu konuda gerekli izin ve ruhsatın verilmesi istihram olunmuştur.⁵¹

Diyarbekir vilayeti meclis idaresi, valiyle birlikte yedi üyenin imzalamasından sonra Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne⁵² konuyla alakalı mazbatayı bekletmeden (iki hafta gibi bir sürede) yazmıştır. Yazıda, Silvan kazası merkezinde oturan Keldânîlerin ayinlerini icra edebilecekleri bir kiliselerinin mevcut olmadığı ifade edilir. Hıristiyan mahallesinde bulunan özel mülkün yerine haritada gösterildiği üzere bir kilise yapılmasının öngörüldüğü belirtilir. Kilise inşa masrafı olarak tahmini bedel olan 52.500 kuruşun Diyarbekir Keldânî milleti metropoliti tarafından ödeneceği de zikredilir. Mezkûr kilisenin inşasına ruhsat verilmesi için gerekli emri-âlinin (izin/müsadenin) verilmesi mahalli meclis idaresinin mazbatasında istenir.⁵³

Adliye ve Mezâhib Nezareti, Diyarbekir vilayet yazısının kuruma ulaşmasından sonra bu sefer 19 Kânunusani 1307 (31 Ocak 1892) tarihinde nâzırın imzasıyla sadrazamlık makamına kilise inşasına ruhsat verilmesiyle ilgili yazıyı yazar. Cemaatin Serpiskoposu tarafından dilekçe

⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet [ŞD], No. 2591, Gömlek No. 05.01. (6 Kânunuevvel 1307/18 Aralık 1891).

⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet [ŞD], No. 2591, Gömlek No. 05.02. (18 Kânunuevvel 1307/30 Aralık 1891).

⁵² Osmanlı Devleti'nde Avrupa tarzında teşkil edilen ve bugün Adalet Bakanlığı'na tekabül eden kuruluşun adıdır. İlk olarak bir yüksek mahkeme olan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin 14 Şubat 1870 tarihinde "nezâret"e çevrilmesiyle kurulmuştur. Adliye Nezâreti'ne ait işler, devletin ilk dönemlerinde daha çok kazaskerler, şeyhülislâmın önem kazanmasıyla şeyhülislâmlar tarafından görülmekteydi. Ancak süreç, gayrimüslim azınlıkların mezhepleriyle ilgili idari işleri Hariciye Nezâreti'nden alıp Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne götürmüştür. Bkz. Hulusi Yavuz, "Adliye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/389-390.

⁵³ Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet [ŞD], No. 2591, Gömlek No. 05.03. (1 Kânunusani 1307/13 Ocak 1892).

yazılarak Diyarbekir vilayeti meclis idaresine başvuru yapıldığını, mahzurdan sâlim olduğu görülünce yazılan mazbatanın nezârete ulaştığını ve bunun üzerine sadrazamlığa yazıldığı ifade edilmiştir.⁵⁴ Babıalı ise, yazılan Divan-ı Hümayun Kalemî müzekkeresinde görüleceği üzere konuyu 15 Şubat 1307 (27 Şubat 1892) tarihinde yeniden ele alır. Silvan kazasında yapılacak kilisenin durumuyla ilgili yapılan tahkikatın neticesinin olumlu olduğuna dair Diyarbekir vilayeti yazısının, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin tezkiresinin takdim kılındığı belirtilir. Bunlara ek olarak sunulan yazılar okunup burada mütalaa edilir. İlgili arsanın vergisiyle ilgili hususun Maliye Nezaretine havale edilmesine ve kilise ruhsatının verilmesi hususundaki bütün yazışma evrakının Şûrâ-yı Devlet'e takdim edilmesine karar verilir.⁵⁵

Silvan merkezinde yaşayan Keldânîlerin ayinlerini yapabilecekleri bir kiliseyi inşa edebilmek için istenilen ruhsatı içeren dosya, Şûrâ-yı Devlet'e⁵⁶ havale edilmiştir. Diyarbekir vilayeti meclis idaresinin mazbatasıyla, Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin müzekkeresi diğer ek dilekçelerle birlikte Şûrâ-yı Devlet'in Dâhiliye dairesinde okunur. İnşa edilecek kilisenin arsasının kaza merkezinde özel bir mülk olduğu, arsanın satın alınmasıyla inşa masraflarının Serpiskopos tarafından taahhüt edildiği anlaşılır. Projenin sosyal, kültürel, dini ve siyasi açıdan herhangi bir sıkıntılı durumunun görülmediğinden gerekli müsaadenin padişah⁵⁷ tarafından da verilmesi durumunda kilise inşaatının hayata geçirilmesi, dairenin on sekiz üyesi tarafından uygun görülür. Ancak arsanın vergisiyle ilgili hususun maliye nezaretine tebliğ edilmesi lüzumu da burada belirtilir. Toplantının tarihi, meselenin Silvan kazası idare meclisinde ele alınmasından yaklaşık üç ay sonra, 15 Mart 1892'dir.⁵⁸ Silvan'ın merkezinde yeni bir kilise yapmak üzere inşaat ruhsatı alınması için başvurulmuş beşinci kurum olan Şûrâ-yı Devlet'e bu kadar kısa sürede yazıların ulaşması câlib-i dikkattir. Bu aynı zamanda, Osmanlı devlet ricalinin Müslümanlar dışındaki tebaanın inanç ve ibadet hürriyetine gösterdiği hoşgörü ve ehemmiyetin bir göstergesidir.

Üç mimarın mührünün bulunduğu keşifnâmeğe göre ibadetgâhın maliyeti 52.500 kuruş olarak tahmin edilmektedir. Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi masraf kalemleri tek tek çıkarılmıştır. Meyyâfârikîn kasabasında Keldânî milleti için inşa olunacak ibadetgâhın keşifnâmesi tabloda gösterildiği gibidir.⁵⁹

Taş	15.000 kuruş
Kireç	15.000 kuruş
Döşeme için taş	1.500 kuruş

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet [ŞD], No. 2591, Gömlek No. 05.04. (19 Kânunusani 1307/31 Ocak 1892).

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet [ŞD], No. 2591, Gömlek No. 05.05. (15 Şubat 1307/27 Şubat 1892).

⁵⁶ 1868'de idarî yargı ve danışma organı olarak kurulan meclis. Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasındaki asıl amacın yasama, yürütme ve yargının birbirinden ayrılması düşüncesidir. Bu amaçla daha önce vilâyetlerde vali, sancaklarda mutasarrıf ve kazalarda kaymakamların başkanlığında teşkil edilen meclislerde idarecilerin yanında yöre halkının seçimle belirlenen Müslüman ve gayrimüslim temsilcilerinin de bulunması ve aynı şekilde karma mahkemelerin kurulması şeklindeki uygulama Şûrâ'yı Devlet için örneklik teşkil etmiştir. Bkz. Ali Akyıldız, "Şûrâ-yı Devlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/236-239.

⁵⁷ Bu sırada Osmanlı devleti tahtında Sultan II. Abdülhamit oturmaktadır.

⁵⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD], No. 118, Gömlek No. 7086.01. (3 Mart 1308/15 Mart 1892).

⁵⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD], No. 118, Gömlek No. 7086.02. (6 Kânunuevvel 1307/18 Aralık 1891).

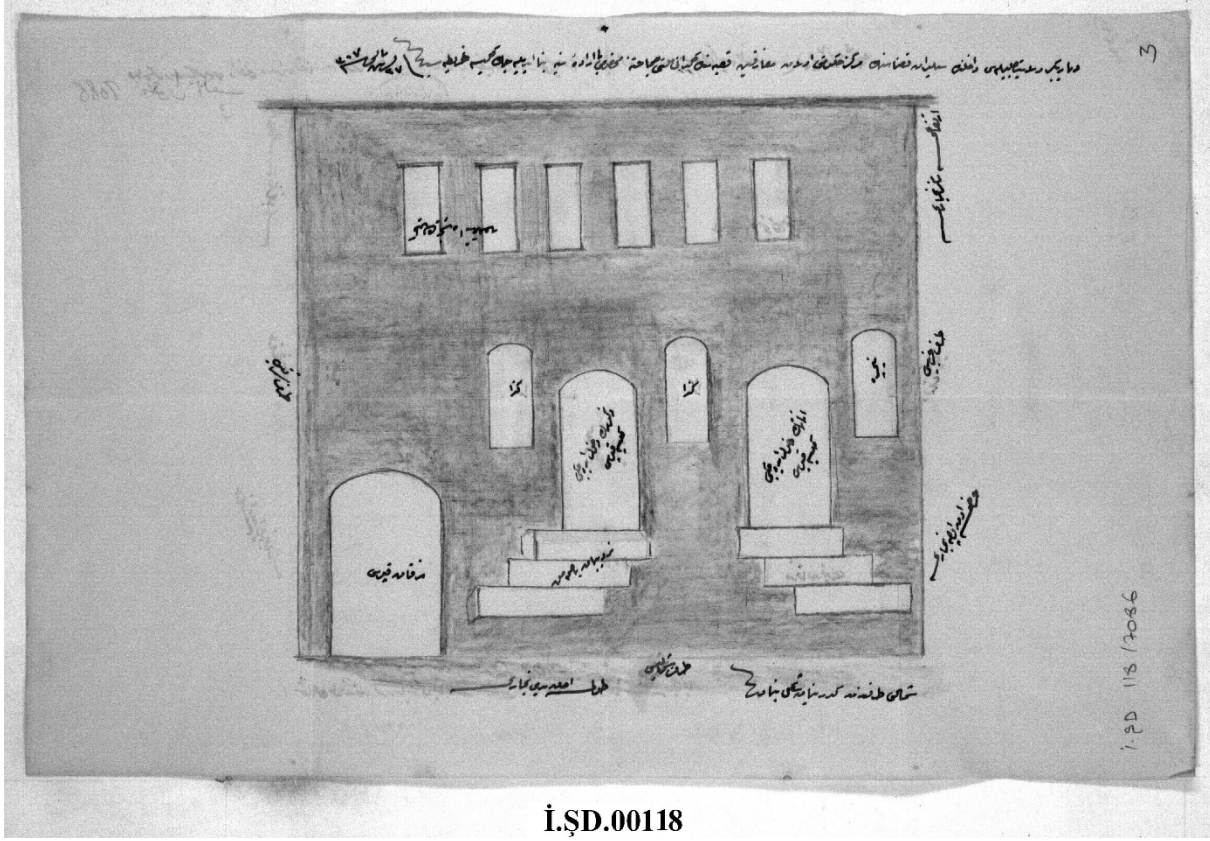
Duvarlar için kaplama taş	1.000 kuruş
Ticariye, demir, suva ve sair	5.000 kuruş
İstadiye	2.000 kuruş
Amele	6.000 kuruş
Yüncü	6.000 kuruş
Hırdavat	500 kuruş
Yekûn	52.500 kuruş ⁶⁰

Diyarbakir vilayeti dâhilinde Silvan kazasının merkezi hükümeti olan Mefârikîn kasabasının Keldânî milleti cemaatine mahsus bina edilecek kilise haritası ise yazıların eklerine ilave edilmiştir.⁶¹ Projeye göre bir tane sokak kapısı olmak üzere, kadın ve erkekler için ayrı ayrı kapılarla birlikte üç kapılı bir mabet düşünülmekteydi. Kiliseye üç büyük pencere dışında altı adet de çatıya yakın ışıklandırma penceresi yapılması öngörülmüştür.⁶²

⁶⁰ Belgedeki masraf kalemleri toplandığında 52.000 kuruş bulunur. Burada harcama kalemlerinden birinin yazılmadığı veya 500 kuruşluk hesaplama hatasının yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁶¹ Osmanlı Arşivi (BOA), İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD], No. 118, Gömlek No. 7086.03. (6 Kânunuevvel 1307/18 Aralık 1891).

⁶² Bu bilgilerden ve alttaki plan şekline hareketle kilise inşası da olsa gayrimüslimlerin ibadethaneleri için Müslümanların kültüründen etkilenecek camilerde -girişlerde- uygulanan haremlik selamlık uygulamasını tercih ettikleri değerlendirilebilir.

İ.Ş.D.00118

Sadrazam ve yâver-i ekrem imzasıyla⁶³ Babialî'den yazılan tezkerede mesele padişaha arz edilir. Mahallinden, Nezâretten ve Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye dairesinden uygun görüşlerin alındığını belirten Ahmed Cevad Paşa, gerekli izin için son karar merci olan padişaha başvurur. Tarihler, Rumî 27 Nisan 1308'i (9 Mayıs 1892) göstermektedir.⁶⁴ Padişahın izin ve onayını gösteren irade-i seniyyenin sureti ise üç gün sonra yazılır.⁶⁵ Adliye ve Mezâhib Nezâreti ile Maliye Nezâretî'ne 393 numaralı irade-i seniyye, 12 Mayıs 1308 (24 Mayıs 1892) tarihinde tebliğ edilerek ruhsat için gerekli çalışma ve yazışmaların bir an önce yapılması istenir.⁶⁶

4.1. Kilise İnşaatının Siyasi Hadiseler Nedeniyle Gecikmesi

19. yüzyılın son çeyreğinde süre olarak uzun sayılamayacak yazışmalar sonucunda Keldânîler elli hanede ikamet eden müntesipleri için kilise inşaatına ferman çıkarttırarak gerekli bina ruhsatını elde etmişlerdi. Ancak bölge, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren emperyalistlerin göz diktikleri Anadolu toprakları arasındadır. İngiltere Krallığı ve Rus Çarlığı,

⁶³ Bu sırada Osmanlı sadrazamı Ahmed Cevad Paşa'dır. Afyonkarahisarlı Kabağaçlızâde Miralay Mustafa Âsım Bey'in oğlu olan paşa Şam'da doğmuştur. Girit'teki çalışmaları II. Abdülhamid'i çok memnun ettiğinden 1891 yılında önce müşirliğe, ardından da sadrazamlığa getirilmiştir. Sadrazamlık döneminin en önemli hadisesi Ermeni meselesi ve doğurduğu problemlerdir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Cevad Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/430-431.

⁶⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.Ş.D], No. 118, Gömlek No. 7086.04. (27 Nisan 1308/9 Mayıs 1892).

⁶⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 08, Gömlek No. 0587.02. (30 Nisan 1308/12 Mayıs 1892).

⁶⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 08, Gömlek No. 0587.01. (12 Mayıs 1308/24 Mayıs 1892).

bu topraklarda yüzlerce yıldır barış ve huzur içinde Müslümanlar ile uyumlu yaşayan dindaşlarını ve özellikle de Ermenileri menfaatleri icabı kışkırtmaya başlamışlardı. 93 Harbi ya da diğer adıyla 1877-1878 Rus savaşı sonrasında yaşanan mağlubiyet ise onlara bu imkânı vermişti. Ermenilerin, Rus devletiyle anlaşarak Osmanlı'ya karşı başlattıkları ayaklanmalar sonucunda bölgede emniyet ve güven zedelenmişti. *Millet-i Sadıka* unvanını yüzlerce yıl gösterdikleri sadakate binaen alan Ermeniler, ihanet zehrinin tesiriyle Osmanlı'yı arkadan vurmaya, halkın en zayıflarını hunharca katletmeye başlamıştı. Nitekim 20 Haziran 1890 tarihinde Erzurum'da ilk Ermeni isyanının çıkmasından iki yıl önce 1888'de IV. Ordu komutanlığına atanmış olan Müşir Mehmet Zeki Paşa bilgilendirilerek bölgede Müslüman Hıristiyan çatışmasının önüne geçmesi için görevlendirilmiştir.⁶⁷ Bu gergin ortamda onların karıştığı fitne ve fesat, devlete sadık kalmış Keldânîlerin mabetlerinin inşaatının gecikmesine sebep olmuştur.

Keldânî kilisesi inşaatının gecikmesinin bölgede güvenliği tehdit edecek bazı hadiselerin vuku bulacağı endişesi üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki süreç, Meyyâfârikîn kasabasında yaşayan Ermeni fesedesinin/fesatçılarınun mektep adı altında büyük bir bina inşa ettikleri ve üç bine yakın Martini tüfeğini bölgeye sokarak sakladıkları -asılsız- ihbarıyla başlamıştır. Muhbir-i sadık Ahmed Sıdkı imzasıyla gelen jurnale göre Diyarbakir Jandarma Kumandanı Azimet Bey'le Seyyar Yüzbaşı Hamid Ağa da bölgede kötü yönetim sergilemekteydi. Diyarbakir vilayetinden konu ile ilgili bilgi istenmesi üzerine 8 Temmuz 1308 (20 Temmuz 1892) tarihinde yazılan cevabi yazıda tahkikat neticesinden Seraskerlik makamı bilgilendirilir. Ancak yapılan tahkikat sonucunda bu yöndeki istihbarî bilgilerin asılsız olduğu anlaşıl原因 olarak Dâhiliye vekâletine bilgi verilmiştir. Olayın arkasında ise Silvan kazası kaymakam vekili Ali Rıza Efendi'nin olduğu anlaşılmıştır. Kaymakam tecrübesizliğinin neticesi olarak kazada yaşayan Ermenilerin ihanetinden çekindiğinden ve böyle bir fesat hareketi de hissetmiş olmasının tesiriyle buna tevessül etmiştir. Ayrıca, ayrı bir yazıyla mahalli kuvvetlerin yetersizliği yanında mevcut cephanenin de kifayetsizliğini yazan kaymakam, ihtiyaten yüz nefer asker talebinde bulunmuştur.⁶⁸

Kaymakamlık yazısının gereğinin yapılması için Vilayetçe derhal harekete geçilmiş ise de aynı zamanda keyfiyetin tahkiki için merkezden Jandarma Binbaşısı Selim Ağa ile seyyar zabıtalardan Yüzbaşı Hamid Ağa Silvan'a gönderilir. Ağaların yaptığı inceleme ve soruşturma neticesinde iddiaların asılsız olduğu ve büyük bir inşaatın karışıklık çıkarmak için inşa edilmediği tebeyyün eder. Bunun neticesinde kaymakam azledilir. Her ne kadar ihbarı Muhbir Ahmed imzasıyla azledilen kaymakamın yapmış olduğu anlaşılmış olsa da devlet, iddiaların üzerine gitmiştir. Durumun hassasiyetinden dolayı 4. Ordu Müşiriyeti olayın tahkik edilmesi için Erkân-ı Harbiye Kolağası Ali Rıza Bey'le Yüzbaşı Ata Efendi'leri görevlendirmiştir. Onların sahada yaptıkları araştırma neticesinde yazdıkları layiha ve tanzim ettikleri harita, 16 Teşrinisani 1308 (28 Kasım 1892) tarihinde Seraskerliğe gönderilmiştir.⁶⁹

Seraskerliğin jandarma dairesinde layiha ele alınarak üzerinde mütalaa edilince özellikle tapu memuru Cercisi Efendi hakkındaki fıkra dikkat çekmiştir. Layiha metninde Silvan'ın tarihi

⁶⁷ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Mayıs 2010), 136-137.

⁶⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.06. (25 Mayıs 1309/6 Haziran 1893).

⁶⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.06. (25 Mayıs 1309/6 Haziran 1893).

kale ve surlarının uğradığı talan ve tahribat da ortaya konmuştur. Ayrıca, İstihkâm ve İnşaat dairesine gerekli yazı yazılarak bu yapılarla ilgili ne tür bir muamelenin yapılması gerektiği de araştırılır. Gelen cevap, eski eserler arasında bulunan kale ve surların korunmasının yürürlükteki kanunlara göre zorunlu olduğu yönündedir. Seraskerliğin jandarma dairesi, bunların yağma ve tahripten korunması için ne tür tedbirlerin alınması gerektiğini Dâhiliye nezaretinden 25 Mayıs 1309 (6 Haziran 1893) tarihinde yazdığı yazıyla sorar.⁷⁰

4.2. Silvan'daki Sorunlar Üzerinde Bir Layiha

Dönemin siyasi şartları bölgede güveni azaltınca, yukarıda zikrettiklerimizin haricinde idari merkezlere müstear isimle ihbar ve şikâyet dilekçelerinin yazılarak Keldânî Kilisesi inşaatının konu edildiği de görülmektedir.

Muhbir-i sadık Sadettin Ağazâde Ahmed bin Sıdkî imzasıyla takdim edilen varaka üzerine jurnalın doğruluğunu tahkik etmek üzere 26 Ağustos 1308 (7 Eylül 1892) tarihinde 4. Ordu Müşirliği'nden yazılan yazı üzerine görevlendirilmiş olan 4. Fırka Erkân-ı Harbi Kolağası kumandanı Ali Rıza Bey'le Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey bölgeye intikal etmişlerdir. Görevliler yerinde yaptıkları araştırmalar neticesinde oluşturdukları Layiha'yı 15 Eylül 1308 (27 Eylül 1892) tarihinde tamamlayıp rapor haline getirmişlerdir. Görevliler öncelikle Muhbir Sadettin Ağazâde Ahmed bin Sıdkî isimli birisinin Silvan'da yaşamadığını tespit etmişlerdir. Bunun yerine Sadettin Ağazâde Mehmed Emin isminde biri bulunmuşsa da okuma yazmasının olmadığı görülmüştür. Bu şahsın böyle bir istihbarat bilgisini yazmaya ve göndermeye iktidarı olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine tahkikat gizli bir şekilde sürdürülmeye çalışılmıştır.⁷¹

Bölgeyle ilgili iddiaları ciddiye alan Osmanlı devleti yetkilileri tahkikat için gerekli görevlendirmeleri yapmıştır ancak tahkikatla görevlendirdikleri kişilerin daha önce yapılan idari işlemlerden haberdar olmamaları nedeniyle raporlarında hatalı değerlendirmeler yaptığı da anlaşılmaktadır.

Layihanın birinci fıkrasında ortaya konduğuna göre Ermenilerin bir fesat yuvası niyetiyle mektep görünümlü bir bina inşa ettikleri haberi doğru değildi. Çünkü zikri geçen bina onlara değil, Keldânîler'e aitti. Kasabaya son birkaç senede yerleşen on beş, yirmi gayrimüslim ailenin ibadet edecekleri bir kiliseleri olmaması nedeniyle Diyarbekir Keldânî Patriği tarafından ruhsatsız bir şekilde kilise inşaatı başlatılmıştı. Ancak gerek Diyarbekir gerekse Silvan idari meclislerince verilen emir üzerine inşaat durdurulmuştu. Bunun eksik bir bilgiden kaynaklanan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Zira, tahkikatı yapan görevliler kilise inşaatı için verilen izin ruhsatına dair fermandan haberdar değillerdi. Bu anlamda askeri yetkililerin bu şekilde bilgi vermeleri de bir noktada anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü dönemin iletişim şartları ve bölgenin hassasiyeti bazen acele davranmayı gerekli kılmaktaydı. Layihaya göre kasabanın merkezinde bulunan harabe cami civarında bulunan 56 metre uzunluğunda 62 metre genişliğindeki arsanın içine henüz üstü örtülmemiş 15 metreye 16 metre ebadında bir kilise yapımı devam etmekteydi. Ancak kilisenin ruhsatsız bir şekilde ve mektep adı altında Keldânîlerce inşa edildiği raporda iddia edilmekteydi. Cercisi Efendi'nin surun burç tabir olunan kısmında inşa ettiği hanesinin satın alınarak üzerine ilk defa yapılacak olan ruhsatı alınmış olan Keldânî kilisenin yapımına ise devam

⁷⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.06. (25 Mayıs 1309/6 Haziran 1893).

⁷¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.05. (15 Eylül 1308/27 Eylül 1892).

edilmekteydi.⁷² Ancak bu bina için sarf edilecek 1 metre ebadındaki taşlar şehrin etrafını saran surdan sökülerek veya toprak üstündekilerden alınarak bedeli belediyeye 40 para gelir ücreti olarak kaydedilmekteydi. İhtiyaç olan kireç de surun kireç taşları yakılarak ücretsiz bir şekilde temin edilmekteydi. Kasabada inşa edilmekte olan birçok binanın da bu sur taşlarıyla yapıldığı ve yine burada yaşayan Protestan milletinin de henüz ruhsatını almadıkları kilise projeleri için de bu taşları satın aldıkları görülmekteydi.⁷³

Layihada muhbirin iddia ettiği yekûnda bir cephanenin Hıristiyan azınlıklarca Silvan'a sokulması da kabil görülmemekteydi. Yerleşim yeri küçük olduğu gibi bölgede yaşayan Müslümanların çoğunlukta olması da buna engel teşkil edecek nitelikteydi. Zaten burada yaşayan Ermenilerin de lisanları Kürtçe olduğu gibi kilisedeki ayinlerde bile bu dili kullandıkları bilinmekteydi. Müslüman köyleriyle komşu olan bu Hıristiyanların Ermeni milliyetçiliği saikiyle bir kalkışmaya teşebbüs edemeyecekleri de raporda savunulmaktaydı.⁷⁴

4.3. Kilise Yapımı İçin Kullanılan Sur Taşlarının Ücretlendirilmesi

Layihanın düzenlenip kurumlarda müzakere edilmesinden sonra Dâhiliye vekâletinden Diyarbakir valiliğine yazılan yazıyla gizlenmeye çalışılan silahlarla ilgili araştırmanın derinlemesine sürdürülmesi istenir. Mektep adı altında ruhsatsız kilise inşası ve malzeme olarak da kanunlara göre korunması gereken tarihi sur taşlarının sarf edilmesi keyfiyetinin de mahallince araştırılması talep edilir.⁷⁵

Diyarbakir valiliğinden gelen cevapta ise Silvan'daki kilisenin ruhsatsız olmadığı aksine ferman-ı âli'ye istinaden inşaatına izin verildiği bildiriliyordu. Yazının ekine izin fermanının sureti iliştilmişti. Silvan'daki binaların sur taşlarından yapıldığı bilgisinin kısmen doğruluğu da teyit edilmekteydi. Kasabayı kuşatan surların birkaç duvar dışında genel itibarıyla yıkıldığı da yazıda kabul edilmekteydi. Bu durumda kasabadaki binaların inşaatında toprak üstünde kalanlarla yer altında kalan taşlar kullanılmaktaydı. Yakın zamana kadar bu taşlar ücretsiz olarak kullanılırken ilgili kurumların müdahalesiyle durum değişmiştir. Buna göre ayakta kalan eski duvarlardan taşların sökülmemesi, üzerinde yazı ve nakış olmaması kaydıyla isteyenlerine bu taşların satılmasının önü açılmıştır. Kaza idare meclisince takdir edilecek bedelin belediyeye gelir olarak kaydedilmesiyle bunların satılabileceği kararı, vilayet idare meclisinde alınarak kaymakamlığa bildirilmiştir. Layihada her bir metrelik taşın kırk paraya satıldığı da zikredilmiştir. Bunun düşük bir ücret olarak görüldüğü de mahalli yöneticilere yazılmıştır. Valilik yazısının sonunda ise şayet tarihi sur taşlarının satılması yasaklanacaksa bunların ne şekilde muhafaza edileceği sorusu da sorulmuştur.⁷⁶

⁷² Burada Keldânî kilisesiyle ilgili bir karışıklığın olduğu görülmektedir. Layihada verilen bilgilerden Keldânîlerin ilk kilise inşa teşebbüslerinin akim kaldığı anlaşılmaktadır. Onlar gerekli izni almadan kasaba merkezinde kilise inşaatına başlamış, ancak hükümetin müdahalesi sonrasında binanın yapımı durdurulmuştur. Bunun üzerine kaza merkezinde olmayan, sur dibinde bir mahal yeni kilise için uygun görülmüştür. Gerekli ruhsatın alınmasından sonra ise Cercisi Efendi'nin önderliğindeki kilise inşaatına başlanmıştır, değerlendirmesini yapmak mümkündür.

⁷³ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.05. (15 Eylül 1308/27 Eylül 1892).

⁷⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.05. (15 Eylül 1308/27 Eylül 1892).

⁷⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.04. (10 Haziran 1309/22 Haziran 1893).

⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.03. (14 Temmuz 1309/26 Temmuz 1893).

Dâhiliye nezaretinden Seraskerliğe yazılan yazıya vilayet tarafından gönderilen yazının sureti de eklenmekte ve bilgiler tekrarlanmaktadır.⁷⁷ Diyarbakır vilayetinden gelen yazıda konunun detaylı bir şekilde araştırıldığı görülmektedir. 963 adet sur taşının Silvan'da yaşayan Keldânî ile Protestan milleti tarafından satın alındığı ve bunun sonucunda toplanan 963 kuruşun ise Silvan belediyesine gelir olarak kaydedildiği bilgisi de paylaşılmaktadır. Bu meblağın mukabilinde ise tarihi surun muhafazası için 23 Mayıs 1310 (4 Haziran 1894) tarihinden itibaren aylık 30 kuruş maaşla bir kolcu tayin edildiği de bildirilmektedir. Taşların satılmasının yasaklanmasından sonra ise bir taş bile satılmamıştır. Yazıda, birkaç sene öncesine kadar dileyenin taşları istediği gibi kullanabildiği hatta redif zabitanın da inşa ettikleri binalarda bunları kullanıldığı ifade edilmektedir.⁷⁸

Sur taşlarının korunması işi belediyeye havale edilirken artık bir taşın bile sattırılmaması için Silvan kaymakamlığına Dâhiliye Vekâletince gerekli yazı yazılır.⁷⁹ Sadaret makamına yazılan Dâhiliye Vekâleti tezkeresiyle de satılmasının men edilmesinden sonra hiçbir taşın zayi edilmediği ve tarihi surların tahripten korunması işine ehemmiyet verildiği açıkça belirtilmektedir.⁸⁰

Buraya kadar Silvan'da yaşayan Keldânîlerin ibadet etme ihtiyaçlarına binaen Osmanlı Devleti'ne başvurup ibadethane yapma izin süreci anlatılmıştır. Ancak Silvan Keldânî kilisesinin tamamlanıp ibadete açılmasıyla ve daha sonraki süreçle ilgili bilgiler –asıl konumuz olmaması ve ayrı bir çalışma gerektirmesi nedeniyle şimdilik- kapalıdır. Bununla birlikte hâlihazırda Silvan ilçesinde Belediye Camisi olarak bir cami bulunmaktadır. Bu caminin binası, uzun yıllar Kent sineması olarak kullanıldıktan sonra 1988 yılında camiye dönüştürülüp Belediye Camisi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸¹ Halk arasında ve resmi kurumlarda bu binanın daha önce Keldânî veya Ermeni kilisesi olarak kullanıldığı bilgisi bulunmaktadır.⁸² Yukarıda verdiğimiz kilise inşa planı veya krokisiyle şimdi vereceğimiz cami resmi karşılaştırıldığında bu bilginin kısmen de olsa Keldânî kilise binasının yaşamış olacağı dönüşüme uygun ve uyumlu olabileceğini göstermektedir.⁸³

⁷⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT], No. 00073, Gömlek No. 008.01. (4 Ağustos 1309/16 Ağustos 1893).

⁷⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 00546, Gömlek No. 0040912.04. (14 Teşrinisani 1310/26 Kasım 1894).

⁷⁹ Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 00546, Gömlek No. 0040912.03. (22 Teşrinisani 1310/4 Aralık 1894).

⁸⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 00546, Gömlek No. 0040912.02. (20 Kanunuevvel 1310/1 Ocak 1895); Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âli Evrak Odası [BEO], No. 00546, Gömlek No. 0040912.03. (25 Kanunuevvel 1310/6 Ocak 1895).

⁸¹ Bkz. Silvan Belediyesi, "Silvan'ın Tarihi" (erişim tarihi: 10 Mayıs 2021). Caminin beratından mülkiyetinin Silvan Belediyesine, kullanımının ise Diyanet İşleri Başkanlığına ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak beratta ibadete açılma tarihi olarak 01.01.1800 olarak verilen tarihin hatalı olduğu, bu tarihin yerel kaynaklardan elde edilen bilgiye göre 1988 olması gerekmektedir. Diğer taraftan, Kilisenin nasıl ve ne şekilde sinema salonuna dönüştüğü veya kiliseden önce camiye ardından camiden sinema salonuna mı dönüştüğü bilgisi de söylentilerin dışında resmîyete henüz dökülememiştir.

⁸² Gülşen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 250-252.

⁸³ Arşiv belgelerinin çevrilmesinde katkılarından dolayı Dr. Erdoğan POLAT'a hassaten şükranlarımı arz ederim.

Keldânî Kilisesi'nden dönüştüğüne inanılan Silvan Belediye Camii

Sonuç

Meyyâfârikîn, İslâm'ı tebliğ ve cihad maksadıyla ikinci İslâm halifesi Hz. Ömer döneminde İslam orduları tarafından fethedilen ilk yerleşim yerlerinden biridir. Fetih barış yoluyla gerçekleşmiş, halkına hoşgörülle yaklaşmış, can, mal, namus, din ve dil gibi insani hakları koruma altına alınmış, güvence verilerek bu durum emanname ile tespit edilmiştir.

Meyyâfârikîn, Hz. Ömer ile başlayıp Osmanlı'ya gelinceye kadarki tarihi süreç içerisinde çeşitli Müslüman devlet ve hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Müslümanlar, ilk uygulamalarını Hz. Peygamber'den öğrenmiş oldukları zımmî tatbikatını burada sadakatle yerine getirmiş, Meyyâfârikîn'in etnik, sosyal, kültürel ve dini zenginliğini her daim korumuş ve muhafaza etmiştir.

Meyyâfârikîn, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına katılmış, burada yaşayan Keldânîler, Osmanlı'nın yıkılmasına kadar devlete sadık olarak kalmışlardır.

Osmanlı devletinin, gayrimüslimlerin ibadet ihtiyacını karşılamak için yapılması planlanan dini binaların nasıl ve ne şekilde nereye yapılacağını, ne tür bir malzemenin kullanılacağını, takribi maliyetinin ne kadar olacağını önceden belirleyip onun neticesinde bina izin ruhsatı verdiği anlaşılmaktadır. Böyle davranarak da başlanılan bir işin bitirilmesi hesaplanmaktadır. Ayrıca olası bir gecikmede gayrimüslimlerin Devlete karşı olumsuz herhangi bir eylemde bulunmasının ve söz söylemesinin önüne geçinilmesi düşünülmüş olmalıdır.

Silvan Keldânî Kilisesi inşa ruhsatı, hızlı sayılabilecek bir zaman dilimi içerisinde Sadrazam Ahmed Cevdet Paşa'nın izin yazısı ve Sultan II. Abdülhamit'in onayıyla 1892 yılında verilmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı toprakları üzerindeki batılı devletlerin ve desteklediklerinin olumsuz faaliyetleri ve bunların neden olduğu asayiş olayları, bir takım isnatsız iddiaları ve şikâyetleri doğurmuş ve bu durum Keldânî Kilisesi inşasını biraz geciktirmiştir.

Osmanlı devleti ve yetkililerinin ibadet maksatlı Keldânî Kilisesi inşa sürecindeki takip ettikleri hiyerarşik düzene, kullandıkları siyasi ve ahlaki üsluba bakıldığında; zorlaştırmayan, kolaylaştıran, nefret ettirmeyen, sevdiren bir hoşgörü dilini ve tavrını tercih ettiklerini söylemek mümkündür.

Silvan Keldânî Kilisesi, Osmanlının son dönemlerinde inşa edilmiştir. Osmanlı'nın ihtişamlı gücünü kaybetmeye devam ettiği, emperyal devletlerin kendi emelleri doğrultusunda hareket etmelerini istedikleri bir kısım halkın duygularını kullanarak asayiş bozmaya çalıştıkları böylesi zor bir süreçte dahi farklı bir dinin ibadethane isteğine olumlu cevap verilmesi saygının, sevginin ve en önemlisi de alicenaplığın bir tezahürüdür. Bu da İslam medeniyetini ve onu oluşturanları diğer medeniyetlerden ve oluşturanlarından ayıran unsurdur.

Kaynakça | References

- Akbaş, Mehmet. *Cezire Bölgesi Fatih İyâz B. Ganm.* İstanbul: Ravza Yayınları, 2011.
- Akyıldız, Ali. "Şûrâ-yı Devlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/236-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Albayrak, Kadir. "Keldânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/207-210. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Alican, Mustafa. *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Alican, Mustafa. "Meyyâfârikîn (Silvan) Şehrinin Kuruluşu Üzerine Bir İnceleme". *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4/12 (2014), 121-138.
- Baş, Gülşen. *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Brill Online. <https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3> (erişim tarihi: 11 Mayıs 2021)
- Cezar, Mustafa - Sertoğlu, Midhat. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Darkot, Besim. "Meyyâfârikîn". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/195-196. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Demirtaş, Mehmet. "Silvan Kazâsı'nda Yerleşme ve Nüfus (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15/38 (2008), 289-312.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr (487/1094). *Mu'cemü mesta'cem min esmâi'l-bilâdî ve'l-mevâdî*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403/1983.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl*. thk. Muhammed Halil Hırrâs. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Evliya Çelebi. *Tam Metin Seyahatnâme*. sad. Tefik Temelkuran - Necati Aktaş. 10 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüğâ*. thk. Muhammed Avaz Mur'ib. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2001.

- Fayda, Mustafa. "Zımmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife eş-Şeybânî el-Basrî (240/854). *Tarih*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397/1977.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, trz.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî. *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru's-Serrâc, 1400/1980.
- Hoca Sadettin Efendi. *Tacü't-tevarih*. haz. İsmet Parmaksızoğlu. 5 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 1999.
- İbn Abdülhak, Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min. *Merâsîdü'l-ittilâ alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-fütûh*. thk. Alî Sîrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-edvâ, 1411/1991.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî (367/977). *Sûretü'l-arz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1357/1938.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: y.y., 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *el-Emvâl*. thk. Şâkir Zîb Feyyâz. Suudi Arabistan: Kral Faysal İslami Araştırmalar Merkezi, 1406/1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1417/1997.
- İdrîs-i Bidlîsî. *Selim Şah-nâme*. haz. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdir, trz.
- Kodaman, Bayram. "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (Mayıs 2010), 131-138.

- Minorsky, Vladimir. "Meyyâfârikîn". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/195-201. Eskişehir: MEB Yayınları, 1997.
- Müellifi Meçhul. *Hudûdi'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. thk. Yusuf el-Hâdî. Kahire: Dâru's-Sekâfe Li'n-neşr, 1423/2003.
- Nâsır Hüsrev, Ebu Muîn Nâsır b. Hüsrev b. Hâris el-Kubâdiyânî el-Mervezî. *Sefernâme*. thk. Yahyâ el-Haşâb. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Cedid, 1983.
- Öz, Mehmet. "Reâyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/490-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özcan, Abdülkadir. "Cevad Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. "Gayri müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Savran, Ahmet. "Meyyâfârikîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/511-512. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Silvan Belediyesi. "Silvan'ın Tarihi". Erişim 10 Mayıs 2021. <https://silvan.bel.tr/silvanda-yasam/silvanin-tarihi>
- Silvan Kaymakamlığı. "Tarihçe". Erişim 10 Mayıs 2021. <http://www.silvan.gov.tr/tarihce> (erişim tarihi: 10.05.2021)
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 2. Basım, 1969.
- Vâkıdî, Muhammed b. Ömer. *Fütûhu's-Şâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 2. Basım, 1415/1995.
- Yavuz, Hulusi. "Adliye Nezâreti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/389-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Zuhaylî, Vehbe. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. 10 Cilt. İstanbul: Risale, 2. Basım, 1992.

Arşiv Belgeleri

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. No. 00546, Gömlek No. 40912.01.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. No. 00546, Gömlek No. 40912.02.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. No. 00546, Gömlek No. 40912.03.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Bâb-ı Âlî Evrak Odası [BEO]. No. 00546, Gömlek No. 40912.04.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]. No. 00073, Gömlek No. 008.01.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]. No. 00073, Gömlek No. 008.03.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]. No. 00073, Gömlek No. 008.04.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]. No. 00073, Gömlek No. 008.05.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Mektubi Kalemi [DH.MKT]. No. 00073, Gömlek No. 008.06.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Şifre Kalemi [DH.ŞFR]. No. 153, Gömlek No. 040.01.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Şifre Kalemi [DH.ŞFR]. No. 153, Gömlek No. 041.01.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Dâhiliye [İ.DH]. No. 0793, Gömlek No. 064395.04.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

(BOA, Osmanlı Arşivi. İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]. No. 118, Gömlek No. 7086.01.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]. No. 118, Gömlek No. 7086.02.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. İrade - Şûrâ-yı Devlet [İ.ŞD]. No. 118, Gömlek No. 7086.03.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet [ŞD]. No. 2591, Gömlek No. 05.01.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

- BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet [ŞD]. No. 2591, Gömlek No. 05.02.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- (BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet [ŞD]. No. 2591, Gömlek No. 05.03.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet [ŞD]. No. 2591, Gömlek No. 05.04.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- BOA, Osmanlı Arşivi. Şûrâ-yı Devlet [ŞD]. No. 2591, Gömlek No. 05.05.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>